

58

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि बौद्ध धम्म

डॉ.शिवाजी सोमला पवार

एम.ए.,पीएच.डी.

संशोधन-मार्गदर्शक, इतिहास विभाग,
दिगंबरराव बिंदू महाविद्यालय, भोकर ता.भोकर जि.नांदेड

जे भगवान बुद्ध या देशात नांदत होते, त्यांचा तो धर्म आजही या देशाचा धर्म होईल, यात मला शंका वाटत नाही.

मनुष्यत्व, समृद्धी, बंधुभाव, प्रेम यांनी हा खरा धर्म झालेला आहे. हा धर्म तुम्ही स्वीकारा मी जे धर्मांतराचे कार्य आरंभिले ते नीट समजवून घ्या, त्याचे महत्व पारखून घ्यावा व काय करायाचे ते ठरवा मात्र, ते ठरल्यावर जुने ते टाकून द्या. आज मी २० वर्षे तुमच्याबद्दल विचार करित आहे. जो निरनिराळ्या धर्माचा अभ्यास मानवास करिता येण्यासारखा आहे, तो मी केला आहे व शेवटी माझा अनुभव असा आहे की, बौद्ध धर्माशिवाय दुसरा धर्म जगाला नाही. जगात जर कोणता धर्म राहावयाचा असेल तर तो बौद्ध धर्मच होय.

- डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर

संदर्भ : जयसिंग वाघ, धम्मच का ?

(डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या बौद्ध धम्म विषयक विचारांचे संकलन)

प्रस्तावना :-

भारतभूषण, विश्वरत्न, थोर राजकीय नेते, भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार, दलितांच्या मुक्ति लढ्यांचे प्रवर्तक^१, संशोधक, विचारवंत, पत्रकार, ग्रंथकार, उत्कृष्ट लेखक, युगप्रवर्तक, युगंधर, क्रांतिसूर्य, ज्ञानसूर्य, प्रज्ञासूर्य, झुंजार सेनानी, धर्मभास्कर, धम्मप्रवर्तक, मशाली सारखे, प्रकाशपुरष, बोधिसत्व परमपुज्य डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर^२ नावाने सर्वपरिचित आहेत. १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी गुलामीच्या बंड्यात जखडलेल्या परदलितांना धर्माच्या नावाखाली ज्यांचे शोषण होत चालले होते अशा शोषितांना, पिडितांना त्यांच्या दुःखातून मुक्ती देण्याकरिता धम्माची दिशा आणि दिक्षा दिली डॉ.बाबासाहेबांनी दलितांच्या हक्कांसाठी त्याग केला, आणि लढा दिला. त्यांनी, अन्याय, छळ, विषमता यांच्या विरुद्ध लढा द्यावा लागला. खरोखर मानवी गुलामगिरी नष्ट करणे हेच जिवीत कार्य आपल्या आध्यात्मिक अंतापर्यंत तडीस नेवून आपल्या जनतेला बौद्ध धम्माची दिक्षा देऊन आत्मप्रतिष्ठा प्राप्त करून देणारे महामानव डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर^३ हे होते. अज्ञानाच्या, अंधश्रद्धेच्या आणि धर्मव्यवस्थेच्या अंधकारात वावरणाऱ्या प्रत्येक पद्धतदलित व अस्पृश्य व्यक्तीला धम्माच्या प्रकाशाकडे नेण्याचे महान कार्य केले. दलितांना सवर्ण जनता कधीच न्याय देणार नाहीत, याचा फारच बारकाईने चिकित्सक अभ्यास व स्वतःला अनुभव ही आला होता. म्हणूनच त्यांना ही निर्णय घ्यावा लागला.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म^४ हा ग्रंथ भगवान बुद्धांच्या जीवन व शिकवणुकीवर सविस्तर असा लिहिला खरा पण तो त्यांच्या हयातीत प्रसिद्ध होऊ शकला नाही. परंतु या ग्रंथात धम्म, अधम्म आणि सदधम्म यावर सखोल सविस्तर विचारांची मांडणी करण्यात आली आहे. आज जग तिसऱ्या महायुद्धांच्या उंबरठ्यावर असल्याचे संकेत दिसू लागले आहेत. जगात दोन महायुद्धे ही राष्ट्रवाद आणि साम्राज्यवादामधून उदभवलेली होती. परंतु तिसरे महायुद्ध हे केवळ आता धर्मयुद्ध असेल, असा निष्कर्ष आपणास दररोजच्या घडामोडी आणि दैनंदिन घडणाऱ्या घटना, वर्तमानपत्रे, बातम्या, विविध जाहिराती, व्हॉटसॅप, फेसबुक, प्रसारमाध्यम, जाती धर्मातील मोर्चे, हडताळ, उपोषण, समाजात होणाऱ्या मानवी हत्या, संरक्षकावर होणारे हल्ले, सीमावाद, भाषावाद, सीमाप्रातावर होणारे हल्ले, इ. वरून काढता येईल. आज देशादेशात स्थानिक पातळीपासून ते जागतिक पातळीपर्यंत आज धार्मिक कट्टरता माजली आहे. धर्माच्या नावाखाली अन्याय, अत्याचाराचे प्रमाणात वाढ होत चालेला आहे. यामुळे समाजात अंतर्गत व बाह्य धर्माचा अहंपणा आणि कट्टरता व्यक्ती-व्यक्तीमध्ये भेदभाव निर्माण करत आहे. आज देशात हा भेदभाव पराकोटीला पोहचलेला आहे^५.

आज देशात विचार करता राष्ट्रप्रेम, देशप्रेम कमी जानवत आहे आणि समाजात धर्माधर्तेचे पारडे जड होत चालेले आहे. डॉ. बाबासाहेबांनी भारतीय घटनेत समतेचे मुलभूत हक्क दिलेले असतांना देखील वरिष्ठ वर्गाकडून खालच्या वर्गास हिन माणून त्यांच्यावर अन्यायाचा सपाटा लावलेला आहे. एक धर्म दुसऱ्या धर्माकडे सलोख्याने न पाहता सांशकतेने पाहत आहे. जागतिक स्तरावर इसिस,कोहराम, लष्कर-ए तोयबा यांसारख्या संघटनांनी धर्माच्या नावाखाली जो उच्छांद मांडला, जो महाप्रलय देशात आणला त्याला तर तोडच नाही. अशा परिस्थितीत जगाने पुन्हा एकदा बुद्ध धम्माचा विचार, आचार आणि प्रचार आकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे^६.

विषय प्रवेश :-

बौद्ध धर्म हा भारतात असलेल्या प्रमुख धर्मांपैकी एक आहे. या धर्माचे संस्थापक गौतम बुद्ध असून त्यांनी स्थापन केलेला हा धर्म नवीन व स्वतंत्र धर्म असून या धर्माचा हिंदू धर्माशी कसलाही संबंध नाही. इ.पू.सहाव्या शतकात वैदिक म्हणजेच हिंदू धर्मात अनेक दोष निर्माण झाल्यामुळे त्याचे स्वरूप किचकट व गुंतागुंतीचे बनले. या धर्मात यज्ञ व कर्मकांडाचे महत्व वाढले. अशा प्रसंगी धार्मिक गोंधळात अडकलेल्या सामान्य लोकांना योग्य मार्गदर्शन करून त्यांना मोक्ष (निर्वाण) प्राप्तीचा मार्ग दाखविणाऱ्या

एका नव्या धर्माची गरज निर्माण झाली.या पार्श्वभूमीवर बौद्ध धर्माचा उदय^७ झाला. मानवावर व प्राण्यांवर प्रेम करा, संघर्ष करू नका, सत्कर्म करा आणि शांतता स्थापन करा,असा संदेश या धर्मानेच सर्व प्रथम दिला. तसेच जातीभेदाला विरोध करून सामाजिक समतेचा पुरस्कारही या धर्माने केला. बौद्ध धर्मात बुद्धी प्रामाण्याला व तर्काला अधिक महत्व दिले आहे. गौतम बुद्धांच्या मते भगवंताबद्दल आदर आहे म्हणून माझे मत मान्य करू नये, तर ते म्हणणे तुमच्या बुद्धीला पटले पाहिजे, बौद्ध धर्माचे तत्वज्ञान अत्यंत साधे व सोपे आहे, ते सामान्य लोकांना आचरणात आणणे कठीण नाही. सत्य, अहिंसा,अस्तेय,अपरिग्रह व ब्रह्मचर्य ही पंचशील तत्त्वे आणि दहा शील मार्ग यांना या धर्मात अधिक महत्व आहे. या जगात सर्वत्र दुःख आहे यामुळे दुःखाची उत्पत्ती होत असून अज्ञानामुळे (अविद्या) इच्छेची निर्मिती होते. इच्छा म्हणजेच तृष्णा हे दुःखाचे मुळ कारण आहे. सर्वाधिक भर कर्मांवर त्यांचा होता. जगातील कोणत्याही धर्माने समतत्तेचा पुरस्कार केलेला नाही. बोधिसत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मी हिंदू धर्मात जन्माला आलो; पण हिंदू धर्मात मरणार नाही, अशी गगनभेदी गर्जना येवला मुक्कामी १९३५ ला केल्यानंतर सतत २१ वर्षे जगातल्या सान्याच धर्मांचा, पंथाचा, विचारधारांचा अभ्यास करून अंतिमतः बौद्ध धर्माचा नागपूर मुक्कामी दि १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी स्वीकार करून लाखो लोकांना बौद्ध धर्माची दीक्षा दिली. ही घटना बौद्ध धर्माच्या इतिहासातच नव्हे तर जगाच्या इतिहासात अनन्य साधारण महत्त्वाची व अतुलनीय ठरली आहे ९.

खऱ्या धर्माशिवाय कुणाचीही प्रगती होणार नाही :-

मी गेली ३५ वर्षे राजकीय लढाई चालविली आहे. याच काळात जगातील सर्व धर्मांचा मी अभ्यासही केला आणि शेवटी एका अपरिहार्य निर्णयास मी येऊन पोहोचलो आहे. तो निर्णय हाच की, बौद्ध धर्मातच अस्पृश्यतेच्या निवारणाचा चिरकालीन उपाय आहे. जर तुम्हास, समतेचे तत्व हवे असेल आणि आर्थिक दास्यातून मुक्तता करावयाची असेल तर बौद्धवादाशिवाय कोठेच दुसरा आश्रय नाही.

ज्यांना विचार, शिक्षण व स्वातंत्र्य लाभले नाही ते हिंदू संस्कृतीस कशी मान्यता देतील, शुद्रांना ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांची फक्त चाकरी करण्यास सांगितले होते. बौद्ध धर्म व हिंदू धर्म यात केवढा तरी फरक आहे. बौद्ध धर्म जातीविरहित एकजिनशी समाजरचनेचा पुरस्कार करतो, तर हिंदू धर्म जातीवरच मुख्य अधिष्ठाण ठेवतो. दरेक व्यक्तिमात्रास, समाजास व सरकारास धर्माची आवश्यकता आहे, ते कोणीही नाकारू शकणार नाही. खऱ्या धर्माशिवाय कोणाचीही प्रगती होणार नाही. तेव्हा कोणता धर्म श्रेयस्कर हे तुम्ही ठरविले पाहिजे १० माझ्या मते एक गोष्ट निश्चित आहे. धर्माशिवाय समाज जगणारच नाही आणि तो धर्म बौद्ध धर्मच पाहिजे. समता,प्रेम,बंधुभाव या सर्व गोष्टी जगाच्या उद्धाराकरिता आवश्यक असतील तर त्या बुद्ध धर्मातच सापडतील. जगात भारत हा असा एकच देश आहे की, जेथे बौद्ध धर्माचा प्रसार फारच थोड्या काळात करता येईल.

बौद्ध धर्म शुद्ध तत्वावर आधारीत आहे :-

भगवान बुद्धाने आपल्या आध्यात्मिक विचारांची सांगड ऐहिक जीवनाशी घालून तत्कालीन समाज जीवनात फार मोठी क्रांती घडवून आणली, ज्या वेळेस इतर धर्मसंस्थापकांनी ईश्वरवादा कल्पना मांडली त्या वेळेस बुद्धांनी जीवनाकडे दृष्टी वळविली आणि ईश्वर, आत्मा, स्वर्ग, नरक या संकल्पना नाकारित या जीवनातील सायाकडे ते वळले आणि सिद्धांत मांडला. बुद्ध म्हणजे निर्वाणाची शिकवण देणारा तत्त्वचिंतक हे खरे की, बुद्धाजवळ महाप्रज्ञा होती. मनःशुद्धी, शीलाचार यावर त्यांनी भर दिला. बुद्ध काळात जरी जातीव्यवस्था स्थिरावली होती, जाती व्यवस्थेने निर्माण केलेल्या स्थितीबद्दल बौद्धिक चर्चा परिवर्तनाच्या मार्गातील एक खुण होती^{११}. हिंसा करू नये, चोरी करू नये, व्यथिचार करू नये, खोटे बोलू नये, दारु पिऊ नये, सिद्धार्थाने राजपुत्र म्हणून जे २८ वर्षांपर्यंत अनुभवले, जी समाज व्यवस्था पाहिली, दोष पाहिले ते नष्ट होण्यासाठी सुदृढ समाज व्यवस्था, राजव्यवस्था निर्माण होण्यासाठी काय करू नये काय करावे ही पंचसुत्री पुढे मांडली. हे पंचशील जागातील प्रत्येकाने अंगीकारावे, आवरावे म्हणून धम्म चळवळ उभी केली जिला ते बुद्ध धम्म म्हणतात. जगात अनेक धर्म आहे जसे हिंदू धर्म, ख्रिश्चन धर्म, मुस्लिम धर्म, जैन धर्म व शिख धर्म हे सारे धर्म ईश्वराचे अस्तित्व मानतात.मात्र सिद्धार्थांनी ईश्वराकडे पाठ फिरवून पंचशीलकडे पाहण्यास व आचरण्यास सांगितले त्यामुळे ही चळवळ धर्माच्या पंगतीत बसणारी नाही. त्यामुळे आदर्श समाज व्यवस्था व त्या अनुषंगाने राज्यव्यवस्था सुद्धा आदर्श करू शकते याची हमी देणारी आचारसंहिता आहे. पंचशील हरेक धर्मांयाने पाळावे व आचारावे ही भूमिका मांडली तर पृथ्वीवर, शांती,समृद्धी व भ्रष्टाचारमुक्त वातावरण निर्माण होईल. मग समान राज्य, देश, जग सुखी दिसेल यात दुयम नाही^{१२}. भारतात बौद्ध धर्माची पताका साडेबाराशे वर्षे फडकत होती.

जीवन -शुचिता राखणे म्हणजे धम्म होय :-

गौतम बुद्धांनी देहसुचिता, वाकसुचिता, मनः सुचिता अशी तीन प्रकारची सुचिता सांगितली आहे. काया सुचितेमुळे मनुष्य हिंसा, चोरी, काम-मिथ्याचार यापासून परावृत्त होतो. वाकसुचितेमुळे असत्यापासून दुर राहतो तर मनः सुचितेमुळे मनुष्य ईश्या, द्वेष, लोभ,राग इत्यादी पासून दुर राहतो. कायासुचितेच्या अभावी मनुष्य हिंसा, चोरी व्याभिचारयाकडे वळला आहे.

परस्त्री, परकीय धन, पशु-पशूंचा हत्या करणे ह्या गोष्टी नित्यात्याच बनल्यामुळे बलात्कार, पशुहत्या, चोरी, व्यभिचार समाजात वाढत चालला आहे. मानवी प्राण्यास इतर जीव-जंतु किंवा प्राण्यांची अजिबात दया, करुणा, क्षमा उरलेली नसून एका माणसाची भीती दुसऱ्या माणसास वाटत आहे. अणवस्त्राचा वापर करून मानवा- मानवामध्ये द्वेषाची बिजे रोवून ही सुंदर पृथ्वी नष्ट करण्याच्या मार्गाकडे वळू लागला आहे. कायिक, वाचिक आणि मानसिक पुर्णतः साधण्यासाठी मानवाने जीवनात दान-पारमिता, शील पारमिता, वीर्य पारमिता, शांती पारमिता, समाधी पारमिता, प्रज्ञा पारमिता अशा पारमिता अंगी बणविणे यालाच धम्म म्हणतात. भगवान बुद्धाने पुनर्जन्म आत्मा, मोक्ष अशा काल्पनिक व भ्रामक समजुतीवर प्रहार केलेला होता. मानवाने

सुखी समाधानी जीवन जगण्यसाठी तृष्णेचा त्याग केला पाहिजे. व्यक्ती, वस्तु आणि हेतू हे परिवर्तनशील असतात. कर्म हे जगातील नैतिक व्यवस्थेचा आधार आहे हे मानणे म्हणजे धम्म होय^{१३}.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकराची धम्म संकल्पना :-

भगवान बुद्ध आणि त्याचा धम्म या ग्रंथात धम्माची आधुनिक पद्धतीने मांडणी करतांना डॉ. बाबासाहेबांनी धर्म या संकल्पनेची जी समीक्षा केली आहे. ती बौद्ध धम्म अनुसरण करतांना अत्यंत मार्गदर्शक आहे.

डॉ.बाबासाहेबांनी या ग्रंथात उपोदधात या शीर्षकाखाली धर्म संकल्पनेविषयी आधुनिक जगात धर्माचे स्वरूप, आशय, या कसा असावा या आशयाचा उतारा जोडला आहे. वर्तमान अनुभव व पूर्वानुभव यांच्यात सुसंवाद साधण्याकरीता भावना व विचार यांच्या गरजापूर्ण करील आणि आत्मविश्वास उत्पन्न होण्यास वर्तमान व परंपरागत समजूती यांचा पुनर्विचार केला पाहिजे तसेच जगात वैज्ञानिक विचार व ज्ञान यांची वेगाने प्रगती होत आहे. म्हणून धर्म कल्पना, सुसंगत विचार, धर्माचा सखोल, सांगोपांग अभ्यास, करून तर्कशुद्ध धर्म पायावर उभा करण्याची गरज आहे ^{१४}. धर्म ग्रंथाची, धर्म शास्त्राची, धर्म तत्वाची समीक्षा करील तो नास्तीक पाखंडी समजले तरी डॉ.बाबासाहेबांनी हे बंड पुकारले. धर्मात चांगले, वाईट, संभ्रम, संशय, नीती, मुल्ये, यांच्या उपयुक्ततेविषयी शंका निर्माण होते. म्हणून धर्म उपयुक्ततेचा प्रश्न उपस्थित होतो. डॉ.बाबासाहेबांना त्यांच्या जीवनात धर्माच्या नावाचे प्रत्यक्ष चटके बसलेले असल्यामुळे इतर समीक्षकापेक्षा हा प्रश्न अत्यंत जिद्दाळाचा होता. डॉ.बाबासाहेबांनी धर्म समीक्षा करतांना धर्म आणि धम्म हा जो भेद केला तो केवळ शाब्दिक नव्हता. धर्म हा अध्यात्मीक, व्यक्तीवादी, विश्वाचे रहस्य मांडणारा. विश्वविषयक केवळ चर्चा करणारा, व्यवहारीक नितीला न मानणारा, नितीपेक्षा ईश्वराला श्रेष्ठ जाणणारा, उच्च वर्गीय, धार्मीक संरक्षण देणारा धर्म डॉ.बाबासाहेबांच्या मते तो धर्म नव्हे तर अधर्म होय. म्हणून व्यक्ती विकासासाठी, सामाजिक पुनरुत्थानाच्या चळवळीसाठी, भारतीय लोकशाहीसाठी बहुजनांच्या कल्याणासाठी बाबासाहेबांनी धम्म संकल्पना भारतीय समाजाला अनमोल देण आहे^{१५}.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकराची धम्मक्रांती :-

शुद्राति शुद्राला नरक यातना व त्याच्या कुस्करणाच्या अस्मितेला वाचा फोडणारा विचार म्हणजे आंबेडकरांची क्रांती. पददलिताला अस्मितेची जाणीव करून देणारा विचार म्हणजे आंबेडकर क्रांती. ब्राम्हाणापासून श्रमणाकडे घेऊ जाणारा विचार म्हणजे आंबेडकर क्रांती .

अज्ञानाकडून विज्ञानाकडे घेऊन जाणारा विचार म्हणजे आंबेडकर क्रांती, विषमतेकडून समतेकडे घेऊन जाणारा विचार म्हणजे आंबेडकर क्रांती. मिथ्या दृष्टीकडून सय्यम दृष्टीकडे नेणारा विचार म्हणजे आंबेडकर क्रांती. अनितीकडून नितीकडे नेणारा विचार म्हणजे आंबेडकर क्रांती मंदिराकडून विहाराकडे नेणारा विचार म्हणजे आंबेडकर क्रांती. युद्धाकडून बुद्धाकडे नेणारा विचार म्हणजे आंबेडकर क्रांती धर्माकडून धम्माकडे नेणारा विचार

म्हणजे आंबेडकर क्रांती, धर्माकडून धम्माकडे नेणारा विचार म्हणजे आंबेडकर क्रांती, अकुशलाकडून कुशलाकडे नेणारा विचार म्हणजे आंबेडकर क्रांती, पारतंत्र्याकडून स्वातंत्र्याकडे नेणारा विचार म्हणजे आंबेडकर क्रांती, क्रांतीकडून शांतीकडे नेणारा विचार म्हणजे आंबेडकर क्रांती ^{१६}.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकराचे सामाजिक कार्य :-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर जन्माला आले त्या काळात देशातील समजात अस्पृश्यता, जातीयता, विषमता व अंधश्रद्धा या सारख्या अनिष्ट प्रथा प्रचलित होत्या. उच्चवर्गीय लोक अस्पृश्यतेच्या नावाखाली दलिताना अत्यंत अपमानास्पद वागणूक देत असत. सार्वजनिक आड, विहीर, पाणवठे आणि तलावातील पाणी घेण्याचा अधिकार दलिताना नव्हता, सामाजिकदृष्ट्या ते बहिष्कृत होते. स्वतः डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यतेचे चटके सहन केले होते. त्यामुळेच त्यांनी समाजपरिवर्तन आणि दलितानांच्या उद्धारासाठी आयुष्यभर लढा दिला आणि त्यामध्ये ते यशस्वी झाले ^{१७}. डॉ.आंबेडकरांनी म्हण्टले होते , अस्पृश्यतेची चळवळ प्रथम सुरु करण्याचा मान कोणास द्यावयाचा झाला तर तो अनार्यदोषपरिहारक मंडळास व मुंबई प्रांतास द्यावा लागेल.

गोपाळबाबा वलंगकर हे दलित चळवळीच्या प्रारंभकाळातील प्रमुख कार्यकर्ते होते. त्यांनी अनार्यदोषपरिहारक या नावाची संस्था काढली होती. इ.स.१८९५ च्या पुणे येथे भरलेल्या सामाजिक परिषदेत भावना हेलावून सोडणारे भाषण गोपाळबाबा वलंगकरांनी केले होते. त्यांनी विटाळ विध्वंसक हे पुस्तक १८८८ मध्ये लिहिले. अस्पृश्यता ही मानवनिर्मित आहे ईश्वरनिर्मित नाही असे फुले यांच्याप्रमाणे त्यांचेही मत होते^{१८}.

गोपाळबाबानंतर अस्पृश्यांच्या चळवळीत शिवराम कांबळे यांनी महत्वाचे कार्य केले . १९०३ साली त्यांनी सासवड येथे ५१ गावातील महाराची सभा भरवून अस्पृश्यांना लष्करांत व पोलिसांत नोकऱ्या मिळाव्यात अशी मागणी केली. १९०४ साली त्यांनी श्री शंकर प्रासादिक सोमवंशीय हितचिंतक मित्र समाज स्थापन केला. मध्यप्रांत व-हाडातील त्रिमूर्ती-किसन बंदसोडे, गोश अक्काजी गवई, कालिचरण नंदागवळी यांनी अस्पृश्यांकरता महान कार्य केले. किसन बंदसोडे यांनी १९०३ साली अस्पृश्यांची शैक्षणिक, आर्थिक, औद्योगिक, नैतिक उन्नती व्हावी यासाठी त्यांनी सन्मान बोधक निराश्रम समाज स्थापन केला .

दलितानांच्या सामाजिक व राजकीय अडचणी सरकारपुढे सादर करण्यासाठी एक मध्यवर्ती मंडळ असावे असे बाबासाहेबांना वाटत होते. ह्यासाठी ९ मार्च १९२४ ला परळ, मुंबई येथे त्यांनी एक सभा बोलाविली. या सभेतील ठरावानुसार २० जुलै १९२४ ला बहिष्कृत हितकरणी सभा स्थापन झाली ^{१९}. ४ ऑगस्ट १९२३ रोजी ब्राम्हेणेत्तर पक्षाचे नेते सी.के.बोले यांनी मुंबई प्रांताच्या विधिमंडळात एक ठराव पास करून घेतला. या ठरावानुसार सार्वजनिक पाणवठे, धर्मशाळा, विद्यालय, बगिचा व मंदिरे या ठिकाणी अस्पृश्यता पाळू नये असा आदेश होता १९ व २० मार्च १९२७ रोजी महाड येथे डॉ. बाबासाहेबांनी कुलाबा जिल्हा परिषद आयोजित केली आणि २० मार्च १९२७ रोजी महाड येथे चवदार तळ्यातील पाण्यासाठी महाडचा सत्याग्रह झाला. या परिषदेत

२५ डिसेंबर १९२७ रोजी त्यांनी मनुस्मृतीचे दहन केले. यामध्ये मडके बुवा (गणपत महादेव जाधव) व बापूसाहेब सहस्त्रबुद्धे हे अप्रेसर होते^{२०}. तसेच ३ मार्च १९२७ रोजी डॉ.बाबासाहेबांनी समता सैनिक -दल स्थापन केले.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना जसा पाण्यासाठी सत्याग्रह करावा लागला त्याचप्रमाणे त्यांना मंदिर प्रवेशासाठी ही सत्याग्रह करावा लागला. शेवटी २८ सप्टेंबर १९३२ रोजी मंदिराच्या पंच कमिटीने अंबादेवीचे मंदिर अस्पृश्यांसाठी खुले केले. तसेच १३ ऑक्टोबर १९२९ ला पूणे पावती मंदिर सत्याग्रह सुरु झाला. नाशिक येथे काळाराम मंदिर सत्याग्रह ३ मार्च १९३० ला सत्याग्रहाला प्रारंभ झाला आणि शेवटी १९३६ नंतर मंदिराचे दरवाजे उघडले. डॉ.बाबासाहेबांनी गोलमेज परिषदेमध्ये अस्पृश्यांच्या हक्काचे व त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाचे विश्लेषण केले.

अस्पृश्यांसाठी स्वतंत्र मतदार संघ नाकारावा असा आग्रह महात्मागांधी यांनी डॉ.बाबासाहेब यांच्याकडे धरला. स्वतंत्र मतदार संघाचा निर्णय रद्द न केल्यामुळे गांधीजींनी २० सप्टेंबर १९३२ रोजी पुणे येथे येरवडा कारागृहात आमरण उपोषण सुरु केले. आणि २३ सप्टेंबर १९३२ रोजी त्यांच्यात समेट घडून आला २१. महार हे गावचे वतनदार होते. महार वतनामुळेच उच्चवर्गीयांचे गुलाम बनले होते. त्यामुळे बाबासाहेबांनी महार वतन नष्ट करण्यासाठी १९२७ मध्ये चळवळ सुरु केली. शेवटी १९५८ मध्ये यशवंतराव चव्हाण यांनी एक कायदा करून महाराष्ट्रातील महारांच्या वतनाचा शेवट केला २२. तसेच डॉ.बाबासाहेबांना वृत्तपत्राची गरज वाटत होती. १९२० साली छत्रपती शाहू महाराजांनी दिलेल्या आर्थिक साहाय्याच्या मदतीने आंबेडकरांनी मुकनायक नावाचे वृत्तपत्र सुरु, केले. डॉ.आंबेडकर इंग्लंडला गेल्याने मुकनायक बंद पडले. १९२७ मध्ये बहिष्कृत भारत हे पाक्षिक पुन्हा सुरु करण्यात आले. परंतु लोकाश्रय न मिळाल्याने अल्पजिवी ठरले १९२८ मध्ये समता संघातर्फे समता हे वृत्तपत्र सुरु केले याशिवाय डॉ.आंबेडकरांनी जनता व प्रबुद्धभारत ही वृत्तपत्रे चालविली. तसेच निरनिराळ्या वृत्तपत्रातून मांडलेल्या विचारांवरून त्यांच्या झुंजार पत्रकारितेची जाणीव होते^{२३}.

बौद्ध धर्माचा स्वीकार १९५६ :-

१३ ऑक्टोबर १९३५ रोजी डॉ.बाबासाहेबांनी नाशिक जिल्ह्यातील येवला येथे भरलेल्या जाहीर सभेत भाषण करतांना सांगितले होते की, मी हिंदू म्हणून जन्मलो पण हिंदू म्हणून मरणार नाही. त्याचाच परिणाम म्हणून अनेक शतके ही भयानक सामाजिक विषमता वशपरंपरेने चालत आली आहे.

ही मोडून सर्व हिंदूंना एकत्र आणावे, सामाजिक न्याय सर्वांना सारखा असावा, एकाच धर्मात राहून माणसामाणसात भेद नसावेत असा प्रयत्न अनेकविध मार्गांनी आंबेडकरांनी करून पाहिला, कधी सत्याग्रह केला, कधी ग्रंथ जाळले, कधी प्रचाराचे रान उठविले, कधी ब्रिटिश सरकाराकडे न्याय मागितला, कधी गोलमेज परिषदेत बाजू मांडली, कधी वर्तमानपत्रात लिहिले, कधी आपण स्वतःग्रंथ लिहिले, विधिमंडळात भाषणे केली, महात्मागांधीशी आपली मतभिन्नता आहे हे दाखऊन दिले^{२४}.

डॉ.बाबासाहेबांनी विविध धर्माचा अभ्यास केला आणि शेवटी समतेवर आधारलेला बौद्ध धर्म त्यांना जवळचा वाटला. बौद्ध धर्माचा स्वीकार करण्याचे त्यांनी ठरविले. त्यांच्या पत्नीची रमाबाईचे यापूर्वीचे निधन झाले होते आणि त्यांनी १५ एप्रिल १९४८ रोजी डॉ.शारदा कबीर यांच्याशी नोंदणी पद्धतीने विवाह केला होता. याच डॉ.सविताबाई आंबेडकर होत १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूर येथे डॉ.बाबासाहेबांनी पत्नी डॉ. सविताबाईसह बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला. त्यांना बौद्ध धर्माची दीक्षा देणाऱ्या भिक्षुगणात पूज्य चंद्रमणी संघनायक या शिवाय सदातिस्स महाथेरो, संघरत्न महाथेरो, पज्जातिस्स महाथेरो, भिक्षुप्रशानंद, भिक्षु-परमशांती व भिक्षु सुमेध यांचा समावेश होता.

अशा प्रकारे समतेचा पुरस्कार करणारा बौद्ध धर्म ही बाबासाहेबांनी अस्पृश्य दलितांना दिलेली फार मोठी देणगी आहे. यानंतर काही दिवसातच ६ डिसेंबर १९५६ रोजी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा मृत्यू झाला. त्यांच्या मृत्युमुळे देशाचे फारमोठे नुकसान झाले २५.

निष्कर्ष :-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जीवनकार्याचे मूल्यमापन करतांना त्यांच्या जीवनातील विविध स्थित्यांतरे आणि त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या जडण-घडणीचा, संसार, शिक्षण आणि नोकरी अशा तीन पातळ्यांवर डॉ.आंबेडकरांना किमान अर्धे आयुष्य झूज द्यावी लागली. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर माझी तीन दैवते आहेत, असे म्हणत असत विद्या हे त्यांचे पहिले दैवत होते. विद्येचीच अखंड उपासना करून ते उच्च विद्या विभूषित झाले. समाजात जातीवरून माणसामाणसात भेद करणाऱ्या धर्मव्यवस्थेला त्यांनी प्रश्न विचारले, अमानुषवृत्तीच्यांना माणुसकीचे धडे शिकवले, तसेच मानवी उत्कर्षास आवश्यक असणारे मूलभूत हक्क बहुजन समाजात-दलित, आदिवासी, ओ.बी.सी. ना राज्य घटनेच्या माध्यमातून मिळवून दिले. ज्यांनी डॉ.आंबेडकरांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आणि कार्याचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हा डॉ.बाबासाहेब हे सामाजिक कार्यकर्ते, समाजसुधारक, क्रांतीकारक युगपुरष, राजकीय विचारवंत, कायदेपंडित, घटनाकार, महनीय, वंदनीय, अर्थतज्ञ, इतिहाससंशोधक, तत्वचिंतक, चिकित्सक लेखक, अबलांचे उद्धारक, कैवारी, युगप्रवर्तक, युगंधर, क्रांतिसूर्य, ज्ञानसूर्य, प्रज्ञासूर्य, झुंजार सेनानी, धर्मभास्कर, धम्मप्रवर्तक, बोधिसत्व, प्रकाशपुरुष, सर्वच विशेषणांतून, रुपके आणि प्रतिमांतून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे समग्रपण शोधण्याचा अनेक प्रतिभावंत, लेखक, विचारवंतानी प्रयत्न केलेला आहे. जोवर या देशातील पददलित, दलितांची सुधारणा होत नाही, तोवर या देशाला स्वातंत्र्य मिळूनही काही उपयोग नाही. म्हणून त्यांनी आदिकल्याणम्, मध्यकल्याणम् आणि अन्तिकल्याणम् ही त्यांच्या तत्वज्ञानाची मूलभूत उद्दिष्ट्ये होती.

एक व्यक्ती, एक मूल्य, एक भाषा, एक राष्ट्र, आणि एक धर्म ही जणू काही त्यांची मूलभूत धारणा होती. त्यांनी केलेली सामाजिक रचनेसंबंधीची चातुर्वर्ण्यसिसंबंधीची, धर्मासंबंधीची चिकित्सा निव्वळ टीकेपोटी केलेली नसून, क्वचितप्रसंगी त्यांनी कठोर भाष्य केलेले असले तरी ही ती टीका कुणाही व्यक्ती अथवा समाजद्वेषातून कधी केलेली नाही. स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व आणि

न्याय ही डॉ.आंबेडकरांच्या तत्वज्ञानाची चार आर्थसत्ये होती. व्यक्तीला केवळ मत-स्वातंत्र्य, विचार-स्वातंत्र्य आणि लेखन-स्वातंत्र्य शिवाय व्यवसायस्वातंत्र्याही असला हावे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आयुष्यभर मानवजातीच्या उद्धारासाठी कार्य केले. त्यांच्या या कार्यामुळेच सप्टेंबर-ऑक्टोबर १९२७ पासून जनता व कार्यकर्ते त्यांना आदरपूर्वक बाबासाहेब या नावाने संबोधू लागले. त्यांनी मागासवर्गातील लोकांना अस्पृश्य, बहिष्कृत व अनुसूचित जाती या नावाने उल्लेखले. त्यांनी दलितांचे प्रबोधन व संघटन, बहिष्कृत हितकारिणीसभा, महाडचा सत्याग्रह, मनुस्मृतीचे दहन, मंदिर प्रवेशासाठी सत्याग्रह, गोलमेजपरिषद, पुणे करार, महार वतन, सभा आणि परिषदा अस्पृश्यता विनाशकारिणी, हिंदू संहिता विधेयक, वृत्तपत्रे, हे सर्व अनुभवल्यानंतरच धर्मांतर बाबासाहेबांनी घडवून आणले.धर्मांतराच्या एकंदरीत प्रक्रियेत २२ प्रतिज्ञांना असाधारण महत्त्व आहे. आपल्या धर्मांतरामागील भूमिका स्पष्ट करतांना ते म्हणतात माझ्या धर्मांतराच्या मुळाशी अध्यात्मिक भावनेशिवाय दुसरे कोणतीही भावना नाही. माणूस धर्माकरिता नाही. धर्म माणसाकरिता आहे. माणुसकी प्राप्त करून घ्यायची असेल तर धर्मांतर करा. संघटना,सामर्थ्य, संसार सुखाचा करावयाचा असेल तर धर्मांतर करा.

संदर्भसूची :-

१. प्राचायं टी.ए.गवळी, प्रा. सुखराम हिवराळे, डॉ.पी.ए.गवळी, प्रा.सुधीर गव्हाणे, (संपादक), डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, गौरव ग्रंथ, सो.नंदिनी तु.गवळी प्रकाशन, १४ एप्रिल १९९१, पृष्ठ १३.
२. श्रीमती छाया गिरबिडे (संपा), शब्दगंध, सुबोध साहित्य मंडळ, भोकर, पृष्ठ ३.
३. Kailas G.Kaninde (Editor).IMPACT FACTS.Bhokar Mar-June-२०१६-Vol-१,P.३८
४. I bid.P.६९.
५. I bid.P.३९.
६. I bid P.३९.
७. अनिल कठारे, बौद्ध धर्म आणि तत्वज्ञान, कल्पना प्रकाशन, नांदेड, ७ मे २००१,पृष्ठ ०५.
८. किता, बौद्ध धर्म आणि तत्वज्ञान, पृष्ठ ११.
९. जयसिंग वाघ, धम्मच का ?कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद, १२ऑक्टोबर २००५,पृष्ठ ५.६.
१०. किता पृष्ठ क्र.११,१२
११. प्रा.मनोहर जिल्हे, धर्मांतर झाले, धम्मक्रांती कुठे आहे ? कौशल्य प्राकशन औरंगाबाद, २५ जून २००६, पृष्ठ १०.
१२. विजय डांगे (मु.संपादक), धम्मभूमी (मासिक पत्रिका), यवतमाळ, १५ नोव्हेंबर २०१२,पृष्ठ ०१.
१३. किर्ती पाटील, बौद्धधम्म जिज्ञासा, प्रकाशक - विकास पाटील, नागपूर, १२ ऑक्टोबर २००५, पृष्ठ २८७.
१४. पुर्वोक्त, शब्द गंध, पृष्ठ -७
१५. पुर्वोक्त, शब्दगंध पृष्ठ -८
१६. पुर्वोक्त, शब्दगंध, पृष्ठ ९
१७. डॉ.अनिल कठारे, भारतातील सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळीचा इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, ५जून २०१५, पृष्ठ २८७.
१८. डॉ.एस.एस.गाळळ, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, जून २००५,पृष्ठ ३१३.
१९. पुर्वोक्त, भारतातील सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळीचा इतिहास, पृष्ठ २८८.
२०. डॉ.अनिल कठारे, प्रा.विजया साखरे, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, कल्पना प्रकाशन, नांदेड, जानेवारी २००८, पृष्ठ ६७-७०.

□□□